

Rus Askerî Kaynaklarına Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısı - 19. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya'da Türk Ahali

İrade Memmedova*

Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısı 19. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya, komşu devletlerin, burada yerleşen hanlıklar arasındaki savaşların, farklı halkların saldırılarının yanı sıra katliamlar, doğal afetler, bulaşıcı hastalıklar, savaşlar vb. bu gibi çeşitli politik, ekonomik, sosyal ve demografik süreçlerin sahnesi olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısı 19. yüzyılın başlangıcında, Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Kaçarlar İrani'nin, dolayısıyla Güney Kafkasya'da Avrupa büyük devletlerinin çıkarları, sürekli olarak bir savaş bölgesi haline gelen topraklar, Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'nın nüfusu Hıristiyanlaştırmak yönündeki plan, girişim ve faaliyetleri, ilk fırsatta Hıristiyan halkların İran ve Osmanlı Devletleri'nden bu topraklara göçettirme politikası; tüm bu olaylar, tabii ki Güney Kafkasya'daki nüfusun çoğunluğunu etkiledi. Bu açıdan bakıldığında Güney Kafkasya'daki Türk nüfusunun araştırılması önemli ve günceldir. Araştırılan dönemde Güney Kafkasya'nın Türk nüfusu ve onun durumu, uğraşısı, sosyal, say, dini, etnik içeriği hakkında bilgiler Rus askerî kaynaklarına yansıtılmıştır. Bu kaynaklardaki bazı çarpıklıklara ve hatalara rağmen onların Güney Kafkasya'da nüfuzun incelenmesinde önemi büyüktür. 18. yüzyılın ikinci yarısı 9. yüzyılın başlarına kadar Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman nüfusunun yaşam arealı, vilayetlerinin coğrafi konumu, Türk halkları, onların sosyal, etnik, dînî, say yapısı, örf ve gelenekleri, demografi hareketler, sosyo-ekonomik hayatı, uğraşları vb. hakkında detaylı ve doğru bilgiler vardır. Konuya dair bilgileri içeren Rus askerî kaynaklarını birkaç gruba ayırabiliriz; 1. Farklı arşivlerdeki Rus askerî kaynakları, 2. Toplularda yayımlanmış Rus askerî kaynakları, 3. Rus subayları ve askerî tarihçilerinin eserleri, hatıraları, biyografileri, haritalar.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Genel Tarih Şubesi Avrupa Ülkeleri Tarihi Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, irade.mammadli@gmail.com

Farklı Arşivlerdeki Rus Askerî Kaynakları Güney Kafkasya'nın Türk Ahalisi Hakkında

*Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki*¹ belgelerde ayrı ayrı Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna dair önemli bilgiler vardır. Çoğu durumda bu belgeler diğer kaynaklardaki yanlış bilgileri yalanlamaktadır. Örneğin, Rus memuru A. Filatov'un Kızlar kalesinin reisi Ştender'e 1773 yılı 15 Aralık tarihli mektubunda Şeki bir İran² şehri adlandırılmıştır. Bu da Gerber'in şehrin nüfusunun Lezgilerden oluşması fikrinin doğru olmadığını ispatlar³. Guba Hanlığı'nın tasvirine göre denilebilir ki 1796 yılında Guba Hanlığı 10 mahala ayrılmıştı. Samur, Gusar ve Gudyalçay boyunca yerleşen köylerin nüfusu Türkçe konuşan Sünni mezhebine ait Müslümanlardı. Müşkür, Bermek ve Sedan bölgelerinde yaşayan nüfus ise kaynağın bilgisine göre Şii mezhebine aitti. Şabran bölgesinin nüfusu da Türkçe konuşan Şii Müslümanlardı⁴.

Kafkas grenadyor alayının sekund binbaşısı Fyodor Simonoviç 1796 yılında düzenlediği *Güney Dağistan'ın Tasvirinde*⁵ coğrafi arazi olarak Güney Dağistan'a giren mülkler ve bu mülklerin nüfus uğraş alanları hakkında bilgi vermiştir. Guba hanına ait, 6 köyden oluşan Derbent bölgesinde 265 ev, 15 köyden oluşan Ulus bölgesinde ise 780 ev vardı. F. Simonoviç bu mülkte bulunan Derbent şehrinde Ali ve Sünni mezhebine ait 2090 evin, Hristiyanlara ait 90 evin olmasından bahsetmişti. 1804 yılında Sultan Ahmet Hanın yönelttiği İusu Sultanlığı'nda 40 bin aile, her iki cinsten 24 bin kişi yaşıyordu⁶. Aleksandr Tormasova göre, 1811 yılında Derbent kalesi ve çevresinde 790 aile, her iki cinsten 4740 kişi vardı⁷. 1825 yılında Miralay Kosebu tertiplelediği *Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler*⁸ eserinde özellikle Car - Balaken Cemaatlığı'nın nüfusunun Müslüman olduklarının altını çizmektedir.

1 *Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii* (AVPRİ), f.77 (SPR), op. 6, d.474, Delo Tahşinskogo hanstva; AVPRİ, op. 7, d. 158, d. 159, *O vnutrennem ustroyenii Kubinskoy provintsi*.

2 Hanlıklar döneminde birçok Rus kaynaklarında Azerbaycan İran gibi kaleme verilmektedir.

3 *AVPRİ*, f. 77 (SRP), op. 2, 1767-1774 gg., d. 17, l. 283-284.

4 *AVPRİ*, f. 77 (SRP), op. 7, d. 159, v. 35 - 35 ob.

5 Fyodor Simonoviç. *Opisanıye Yujnogo Dagestana*, 1796 g. *Rossiyskiy Gosudarstvenny Voeno-İstoriçeskiy Arhiv* (RGVIA), f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I, l. 18 ob.- 19.

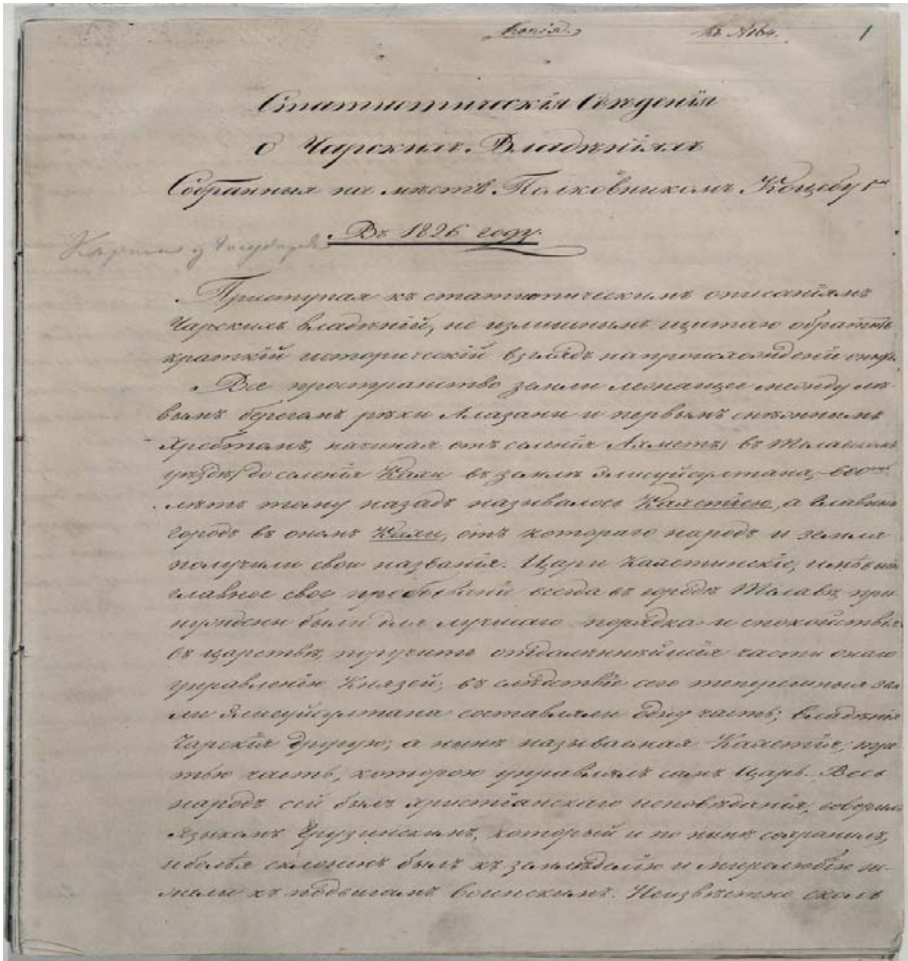
6 RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494, l. 1.

7 RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494, l. 1; Aleksandr Tormasov. "Vıderjki iz «Vedomosti», soderjaşşıye svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana". 1811. *İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (İGED) XVIII-XIX vv.*, arhiviyedokumenti, pod redaksiyey S. O.Kosvena i H.M. Haşayeva, izd. Vostoçnoy literaturı, Moskova 1958, s. 237.

8 *Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniyah* (sobranıye polkovnikom Kosebu) 1825 g. RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18498, ll. 1-11ob.

O, Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturur ve Tatar (Azerbaycan Türkçesi) dilinde konuşuyorlardı, şeklinde yazıyor⁹. Kosebu İlusı Sultanlığı'nda 39 köyün¹⁰ sakinlerinin hepsinin Müslüman olduğunu belirtmiştir.

Vesika 1: 1826 yılı Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler

Kaynak: *Statističeskije svedeniya o Çarskih vladeniyah* (sobranniye polkovnikom Kosebu) 1825 g. RGVA, f. 846, op. 16, d. 18498, l. 1.

9 *Statističeskije svedeniya o Çarskih vladeniyah...*, l. 5-5 ob.

10 *Statističeskije svedeniya o Çarskih vladeniyah...*, l. 11.

Borçalı Distansiyası'nın İstatistikî Tasvirî'ne göre, 19 köyden oluşan Borçalı bölgesinin nüfusu toplam 2 bin aile kadardı.

Şemşedil ve Gazah Distansiyası'nın istatistikî tasvirinde Miralay Kosebu, Şemşedil Tatarlarını iki tarıkata; Ömer ve Ali tarikatlarına ayırır. Şemşedil distansiyasına 21 Tatar köyünü dahil edir, Tatar köyü Ayrıım'ın (bu köy Şemşedil distansiyasına (bölgesine) aitti) nüfusunun Yelizavetpol civarından (eski Gence Hanlığı) gelerek buraya yerleştiğini yazmaktadır¹². Tablo 1'den görüldüğü gibi, Şemşedil Distansiyası'nda Tatarlara ait 1872 avlu vardı, burada yaşayan 14118 (77,6 %) Tatarın, 7394'ü (%52,4) erkek, 6724'ü (%47,6) ise kadındı.

Tablo 1: Şemşedil Distansiyası'nın Tatar köyleri

Adı	Avluların sayısı	Say içeriği, kişi			kişi/ 1 avlu
		erkek	kadın	toplam	
1. Tatlı	104	303	358	661	6
2. Göğçalı	209	901	750	1651	8
3. Bayazetli	15	54	49	103	7
4. Emirli	580	2820	2718	5538	10
5. Oksüzlü	64	244	213	457	7
6. Alibeyli	34	130	136	266	8
7. Kuşçu	71	267	260	527	7
8. Kirihli	70	267	223	490	7
9. Dugarlı	54	174	137	311	6
10. Çukurlu	31	118	95	213	7
11. Koylurgari	48	199	186	385	8
12. İbrahim Hacı	24	58	85	143	6
13. Talahli	10	39	32	71	7
14. Hosadar	8	45	26	71	9
15. Aşağı Ayıplı	102	293	213	506	5
16. Morul	66	206	189	395	6
17. Tatarlı	32	109	85	194	6
18. Ermaşlı	29	113	104	217	7

11 *Statistiçeskiye opisaniye Borçalinskoy distantsii* (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

12 *Statistiçeskoye opisaniye Şanşadilskoy i Kazahskoy distantsii* (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 1-1 ob.

Rus Askerî Kaynaklarına Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısı -
19. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya'da Türk Ahali

453

19. Yukarı Ayıplı	98	348	298	646	7
20. Halainallı	133	358	219	577	4
21. Ayrım	90	348	348	696	8
Toplam	1872	7394	6724	14118	8

Kaynak: *Statistiçeskoye opisaniye Şamşadilskoy i Kazahskoy distantsii* (sostavil Kosebu), RGVİA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 1-1 ob.

*Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi'nin belgelerinde*¹³ 1826-1827 yıllar Lenkeran komendantı İlyinski'nin yanında tutulan Lenkeran Hanı'nın hazinesi, Kafkas bölgesinin Tatarlarının askerî yapıya tabi edilmesine, çar hükümetinin Tatar Distansiyalarında Malorus (Ukrayna) kazaklarını yerleştirmek istemesi ve hatta onların göç ettirilmesi için yer de ayırması hakkında bilgiler vardır.

Gürcistan'da Rus gizli ajanı ve temsilcisi, Miralay Stepan Burnaşev'e¹⁴ göre Nahçıvan Hanlığı'nın Rusya tarafından işgaline kadar burada 5538 Müslüman aile yaşıyordu¹⁵.

*1804'lu Yılı Gence Şehrinin Kısa Kameral Tasviri*¹⁶, *Yelizavetpol Dairesi'nin Kameral Tasviri*¹⁷, *Yelizavetpol Komitesi'nin Yelizavetpol Eyaleti'nin Yurtdışına Kaçan Nüfusunun Geri Dönmesini ve Kameral Tasviri Hakkında Raporuna Dair Yazışma*¹⁸, *Yelizavetpol Şehrinin ve Onun Kazaklarının 1817'li Yıl İçin Hazırlanan Kameral Tasviri*¹⁹, *1823'te Hakiki Danışman*

13 RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18494; *Delo o sokrovişşe Talişkom hanstve, hranyaşışmsya u komendanta Kaspiyskogo morskogo batalyona mayora İlyinskogo 1826-1827*, RGVİA, f.VUA, d.4304; *O podçinenii tatar naselyayuşşih Kavkasskiy kray nekotoromu voyennomu ustroystvu; Raport grafa Çerņışeva glavnokomanduyuşşemu Otdelnogo Kavkazskogo korpusa ot iyulya 1830 goda. Sankt-Petersburg*, RGVİA, f. 846, op. 16, d. 1030; *Dva raporta o Dagestanskikh delah. 1802*, RGVİA, f. VUA, d. 6164, ç.23, ll.23-25 ob; *Statistiçeskiye svedeniya o Çarskiy vladeniya, sobranniye na meste polkovnikom Kosebu v 1826 g.*, RGVİA, f. VUA, op. 16, d. 19481; *Karta vladeniya Çarskiy obşestv, glazomerno snyataya kvartirn. çasti polkovnikom Kosebu v 1826 godu*, RGVİA, f. VUA, op. 16, d. 18498, priloeniye.

14 Stepan Daniloviç Burnaşev (1743-1824) - Tümgeneral, senatör, yazar ve haritacı.

15 Stepan Burnaşev. *Opisaniye oblastey Adrebijanskikh v Persii i ih poliçiçeskogo sostoyaniya*. Kursk, 1793, *Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmî Arşivi* (AMİA TE İA), inv.581, s. 19.

16 *Kratkoye kameralnoye opisaniye g. Gyandji, sost. 8 marta 1804 g.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

17 *Kameralnoye opisaniye Yelizavetpolskogo okruga (kopiya), sost. v fevrale 1804 g.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

18 *Perepiska po raportu Yelizavetpolskogo komiteta o vozvraşşenii bejauşşih zagranitsu İteleye Yelizavetpolskoy provintsii i o sostavlenii kameralnogo opisaniya na nih. 1813-1814 gg.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 43

19 *Kameralnoye opisaniye g. Yelizavetpolya i ego uezda za 1817 g., sostavlennoye podpolkovnikom Ponamoryevon.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 60.

*Mogilyov ve Miralay Yermolov Tarafından Hazırlanan Karabağ Vilayetinin Tasvir*²⁰, 1824 Yılında *Kaptan Harçenko ve Poruçik Skarjinski Tarafından Hazırlanan Şeki Eyaleti'nin Nuha Şehrinin Nüfusunun Kameral Tasvir*²¹, 1827-1829 Yılları Arasında *Önce Fakir Oldukları İçin Kameral Tasvire Girmeyen Şeki Eyaleti'nin Salamçah Köy Nüfusunun Kameral Tasvire Dahil Edilmesi ve Vergi Vermesine Dair Şeki Komitesinin Raporu*²² ve diğer belgelerde incelenen dönemde Azerbaycan halkının sosyal, etnik, dîni, yaş, say terkininin öğrenilmesi açısından önemlidir. 1810 yılında Guba Hanlığı'nda yaşayan 230 aile Müslüman din adamından 63'ü müftü, 65'i seyt, 65'i hocaydı²³. Rusların Gence Hanlığını işgali sırasında kalenin düşmesinden sonra Gence şehrini 200 aile Azerbaycan Türkü'nün terk etmişti, 1813 yılında Yelizavetpol Eyaleti'nden 187 aile Azerbaycana Türkü Araz'ın karşı tarafına göçmüştü. 1807 yılında eski Gence Hanlığının topraklarında olan 2025 aileden 1193 aile (%58.8), Azerbaycan Türkü olmuştur²⁴. 1808 yılında Gence Hanlığı'nda yaşayan 8913 kişiden 6320'si (%70.9) Azerbaycan Türkü idi²⁵. 1817 yılının genel sayımına göre Yelizavetpol çevresinde yaşayan 17901 kişiden 11551'i (%64.5) Azerbaycan Türkü,²⁶ olmuştur.

Ahverdov ve Mogilyovski 1819 yılında Nuha şehrinde dört yüzbaşının olduğu, bu yüzbaşılardan Mehmet'in 1302 ruble, Kışleş Mehmet'in 651 ruble, Feteli'nin 319 ruble 50 kuruş, Hacı Mehmet'in 248 ruble töycü verdiği yazıyordu²⁷. 1820 yılında Madatov ve Mogilyovski tarafından tertiplenen *Şirvan Bölgesi'nin Tasvir*²⁸nde eski Şamahı Hanlığı'nın topraklarında 21076 aile Azerbaycan Türkü kayıtlara geçmiştir. Aynı yılda Eski Şamahı şehrinde 1889 Tatar evi, 225 Ermeni evi vardı²⁹.

20 *Opisaniye Karabakhskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnum sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovum*. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 143, y. 1-225.

21 *Kameralnoye opisaniye jiteley goroda Nuhi Şekinskoy provintsii za 1824 g.* Sostavlen kapitanom Harçenkovim i poruçikom Skarjinskim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 162.

22 *Otmoşeniye Şekinskogo komiteta o vnesenii v kameralnoye opisaniye jiteley seleniya Salamçah Şekinskoy provintsii, ranee nevneseşniye po bednosti i oblojenii ego podatyu.* 1827-1829 gg. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 251.

23 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 328.

24 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 43, y. 2, 7.

25 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10, y. 62 arka-68 arka.

26 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 143, y. 1-267.

27 *Opisaniye Şekinskoy provintsii, sostavlennoye v 1819 godu po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova gen.-mayorom Ahverdovim i statskim sovetnikom Mogilevskim, Tiflis 1866, l. 68 ob.*

28 *Opisaniye Şirvanskoy provintsii, sostavlennoye v 1820 godu po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, gen.-may. Knyazem Madatovim i deystvitelnum statskim sovetnikom Mogilevskim. Tiflis 1867, l. 18-145.*

29 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 328, 348.

1823'te hakiki danışman Mogilyov ve Miralay Yermolov tarafından hazırlanan Karabağ vilayetinin genel tasvirine göre Karabağ Eyaleti'nde yaşayan 18769 aileden 13056'si Azerbaycan Türkü olmuş, 1185 ailenin uyruğu belirtilmemiş, Şuşa şehrinde 1111 aile Azerbaycan Türkü kayda geçmiştir³⁰. 1824 yılının genel tasvirine göre ise Nuha şehrindeki nüfusun %89.1'ini Müslüman Azerbaycan Türkleri³¹, tehcirler kadar Nahçıvan Hanlığında yaşayan 39500 kişiden 30320'si Azerbaycan Türkü, 9180 Ermeni olmuştur³². 1831 yılında Hotyanovski'nin düzenlediği *Derbent Şehri'nin Kameral Tasviri*'ne göre, Derbent şehrinde 1352 aile (3981 erkek³³) Tatar, burada yaşayan 66 bey ailesinden 64'ü Azerbaycan Türküydü. Derbent kalesi ve çevresinde 131 aile Tatar, şehre ait Sabnova köyünde 34 aile Tatar yaşamaktaydı³⁴.

1848 yılı genel tasvirine göre Lenkeran şehrinde 125 bey, 20 kâtip, 46 seyit, 56 hoca, 92 geçici yaşayan, 699 muaf, 168 eker, 290 bey bağımlısı, 323 vergi veren Tatar köylü yaşıyordu³⁵.

Toplularda Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve Rus Askerî Kaynakları Güney Kafkasya'daki Türk Ahali Hakkında

A. Berje'nin editörlüğünde Rusya İmparatorluğu'nun arşivlerindeki belgelere dayanarak hazırlanan 12 ciltten oluşan *Kafkas Arkeografik Komisyonu'nun Aktları*'nda³⁶ Güney Kafkasya'nın nüfusuna ait bilgiler vardır. İrevan Hanlığı'nın bir Rus eyaleti haline dönüştürülmesinden hemen sonra Kont Paskeviç'in Genelkurmay reisine gönderdiği mektubda, tüm nüfusun dörtte üçünün Müslümanlardan, yani Azerbaycan Türkleri'nden oluştuğu belirtilmektedir³⁷. General Tormasov'un³⁸

30 *Opisanije Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnım statskim sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovım. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 143, y. 1-225.*

31 *Kameralnoye opisanije jiteley goroda Nuhi...*, l. 1-92 ob.

32 *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ARDTA)*, fon. 24, lis. 1, d 354, y. 7.

33 Müslüman kadınlar genel tasvire alınmazlardı.

34 *Kameralnoye opisanije goroda Derbenta, sostavlennoye v 1831 godu kollejskim registratorom Hotyanovskim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 362, y. 1-156, 201-219, 183 arka - 200 arka.*

35 *ARDTA*, f. 10, lis. 1, d 4, y. 2.

36 *Akti sobrannıye Kavkazskoy Arkeografişeskoj Komissiyeyu (AKAK)*, t.I-XII, Tiflis 1866-1904.

37 *AKAK*, t. VII, dok. 438, s. 488-491.

38 Kont Aleksandr Petroviç Tormasov (11 (22) Ağustos 1752 - 13 (25) Kasım 1819, Moskova) - Rus askeri komutanı, 1809'dan 1811'e değin Kafkasya'daki Rus birliklerinin başkumandanı.

Rus Harp Nazırı'na göndermiş olduğu 19 Nisan 1811 tarihli raporda³⁹, Pembek ve Şüreyel nüfusunun yanı sıra Kars Karakalpaklıların, Gürcistan Tatarlarının⁴⁰, İrevan Hanlığı topraklarına ve diğer yerlere bu veya diğer nedenlerden dolayı göç etmeleri hakkında detaylı bilgilere yer verilmektedir.

General Tormasov'un 1811 yılı 8 Mart tarihinde Genel Kurmaya yazdığı raporda *Talış Eyaleti ve Lenkeran Şehrinin Tasviri*⁴¹ verilmiş, Lenkeran Hanlığı'nın ekonomisinin önemli kısmını ziraat, ilk sıradaysa tarım ve hayvandarlık oluşturduğu, nüfusun çeltik, buğday ekimi, ipekçilik, balıkçılık ve arıcılık, üzümçülük, bostancılık ve özellikle bağcılıkla uğraştığı belirtilmiştir.

1807 yılında Rusya hükümeti Feteli Şahla çekişdiyiine göre kendi akrabası ve kuvvetlerinden oluşan 12 bin kişiyle Kuzey Azerbaycan'a gelmiş Ceferkulu Han'la birlikte gelen 2 bin Ermeni de Şeki Hanlığı'nın topraklarında yerleştirilmiştir.⁴² 19.Yüzyılın başlarında Şamahı Hanlığı'nda yaşayan 2000'den fazla Müslüman aile hanlığı terk ederek, Lenkeran, Şeki ve Karabağ hanlıklarına göçmüşlerdi⁴³. Güney Kafkasya'da nüfusun mecburen göç etmesini diğer vesikalar da kanıtlamaktadır. I. Rus-İran Savaşı sırasında Yelizavetpol eyaletini 1500 Ayrım ailesi terk etmişti⁴⁴ Rusya Çarlığı'nın Ermenileri Nahçıvan şehrine göç ettirmesinden sonra şehirde Azerbaycan Türklerinin durumu kötüleşti. Griboyedov'un Dük Paskeviç'e 1 Kasım 1828 yılı tarihli bilgisinden bunun net olarak görebiliriz: "İrevan'a oranla Nahçıvan vilayetinde Ermenilerin buraya tehcirinden sonra daha çok sıkıntılara ve disiplinsizliğe neden olduğunu gördüm. Tatarların huzursuzluğu doruğa çıkmıştı. Onlar çaresizlikten ev ve malvarlıklarını bırakabilirler ve bu halde biz boşuna onların bizi terk etmelerini İran'ın etkisi gibi değerlendireceğiz"⁴⁵.

1813 yılında Rtışşev'in Derbent şehrinde 1522 evin olduğunu ve 4175 erkeğin yaşadığını belirtiyordu. Derbent şehrinde 1810 yılında 1435 Müslüman vardı⁴⁶.

39 "Otnoşeniye gen. Tormasova k voyennomu ministru ot 19 aprelya 1811 g" *Akti sobrannyye Kavkazskoy Arkeografiçeskoj Komissiyeyu (AKAK)*, t.IV, v tipografii Glavnogo Upravleniya namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1870, d.1154, s. 759.

40 Gürcistan topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir.

41 "Opisaniye Talışinskoy provintsii, g. Lenkorani i vnov proyektirovannogo ukrepleniya", *AKAK*, t.IV, Tiflis 1870, d.1152, s. 757.

42 *AKAK*, Tiflis 1869, t. III, d. 496, s. 275.

43 *AKAK*, t. III, s. 301, 309, 313.

44 *AKAK*, t.II, s. 626

45 *AKAK*. ç. III, d. 623, s. 647.

46 Nikolay Ptışşev. "Svedeniya o Dagestane" 1813, *İGED*, Moskova 1958, s. 249.

*Kafkas Kavimlerinin ve Yerlerinin Tasviri için Materyaller Toplusu*⁴⁷, *Kafkas Toplusu*⁴⁸nda yayınlanmış belgelerde Güney Kafkasyanın nüfusu hakkında bilgiler vardır. Nikitin Nahçıvan Hanlığı'nda nüfusun genelini Azerbaycan Türkleri'nden oluştuğunu yazmaktadır: "Nahçıvan Hanlığı'nda (nerede ki eski zamanlarda Kengerliler meskûnlaşmışlardı) Tatarlar büyük çoğunluğu oluşturuyorlardı". Nikitin'e göre Nahçıvan şehrinde 6 bin kişinin yaşıyordu ve Müslüman Tatarlar şehirde çoğunluk oluşturuyorlardı⁴⁹. *Kafkas toplusu*'nda 1826 yılında Karabağ eyaletinde 4042 aile oturan Tatar, 7836 aile Elat Tatar (toplam 11878 aile), İrevan Hanlığı'nda 12 bin aile Tatar, Guba eyaletinde 52 bin her iki cinsten olan Müslüman, Şirvan eyaletinde 52 bin her iki cinsten olan Tatar, Yelizavetpol (eski Gence hanlığı) çevresinde 14772 her iki cinsten olan Müslüman⁵⁰ yaşamaktaydı.

1831 yılının İrevan Eyaleti'nin Kameral Tasviri'ne göre İrevan şehrinde yaşayan toplam 1.807 Tatar ailesinden 3.749 erkek, 3.582 kadın (genelde 7.331 kişi) olmuştur. Bu sayım listesine göre, İrevan'da 1.227'si (70,7%) Tatarlara (Azerbaycan Türkleri) mahsus, 387 (22,3%) Ermeniyeye mahsus, 122 (% 7) hazineye bağlı olan genelde 1736 ev vardı⁵¹. Verilere göre 1831'de İrevan şehrinin nüfusunun %64'ünü Azerbaycan Türkleri, %34'ü Ermeniler ve % 2'sini Boşalar oluşturmuştur.

Rus Subayları ve Askerî Tarihçilerinin Eserleri, Hatıraları, Biyografileri, Haritalarında Güney Kafkasya'daki Türk Ahali Hakkında

K. German'ın *Gürcistan ve Kafkasya'nın Coğrafi ve İstatistik Tasviri*⁵² adlı eserinde German Doğu Kafkasya'da yaşayan Tatar halklarını Kumuk, Terekemen veya Türkmen (Azerbaycan Türkleri kastediliyor), Nogay olarak üçe ayırır, onların Kafkasya'nın önemli dillerinden birisi olan Tatar dilinde, fakat değişik ağızlarda

47 *Sbornik Materialov dlya Opisanija Mestnostey i Plemyon Kavkaza (SMOMPK)*. Vıp. 46, İzd. Assotsiatsii Severo-Kavkazskih gorskih krayevodçeskih organizatsiy i Dagnarkomprosa, Mahaçkale 1929, s. 318.

48 *Kavkazskiy sbornik*, ç.XVIII, Tiflis 1897, s. 382-414.

49 Nikitin K.A. "Gorod Nahçıvan i Nahçıvanskiy uyezd" *Sbornik Materialov dlya Opisanija Mestnostey i Plemyon Kavkaza*. Vıpusk vtoroy, Tiflis, 1882, s. 114-115, 127.

50 *Kavkazskiy sbornik*, t. XXII, tipografiya Kanselyariya Glavnonaçalstvuyuşşago grajdanskoyu çastyu na Kavkaze, Tiflis, 1901, s. 26, 42, 60.

51 *İrevan eyaletinin kameral tasviri. I cild. İrevan şehrinin Kameral tasviri*. Tercümə, tertib ve giriş metninin müellifi Nazir Ehmedli. Bakı,"Turhan" NPB, 2018, s. 58, 61.

52 German K. *Geografiçeskoye i statistiçeskoye opisaniye Gruzii i Kavkaza* (iz putişestviya çrez Rossiyu i po Kavkazskim goram, v 1770, 71, 72, 73 godah). Pri İmperatorskoy Akademii Nauk. Sankt-Petersburg, 1809.

konuştuğunu belirtiyordu. K. German Türk, Terekemen, Kumuk ve Nogay Tatarlarının ağızlarının benzerliğini İtalyan, İspanyol ve Portekiz dillerinin benzemesiyle kıyaslıyor. K. German eserinde Derbent bölgesinin 15 köyden oluştuğunu yazıyordu. Onu da belirtmek gerekir ki, Derbent bölge değildi, Derbent şehri de dahil olmakla Guba Hanlığına giren eyaletlerden birisiydi. Terekemen Tatarlarının, yani Azerbaycan Türklerinin dilinin denilebilir ki, Türkçeyle aynı olduğunu vurgulayan German onların Kafkasya dağlarının doğu eteklerinde, Boynak, Derbent ve Utamiş civarlarındaki deniz kıyılarında yaşadıklarını, o sırada da tüm güney ön sıradağlara, Alazan veya Kahetiya'dan Hazar Denizine kadar olan topraklara sahip olduklarını yazıyordu. Yazar bu bölgelerin bir kısmının Gubalı Fethali Hana, diğer kısmınınsa Nuhali Hüseyin Hana ait olduğunu belirtiyor. Guba, Altıpara, Miskin, Kınalık, Krisbudak, Şamahı ve Salyan'a kadar uzayan tüm Şirvan bölgesi Fethali Hanın topraklarıydı. German, adı geçen bölgelere bitişik olan batıya doğru uzayan Terekemen bölgeleri olan Şeki, Gebele, Ağdaş ve Eres'in German'ın döneminde, yani 1773 yılında Nuha şehrinde valilik yapan Hüseyin Han Hacı Çelebioğlu tarafından yönetildiğini yazıyordu. O, Gence'nin Türkmen bölgesi ve Gence Hanının mülkü olduğunu yazmaktadır. German 20 bin civarında nüfusu olan Tiflis şehrinde de başka halklarla beraber Tatarların da yaşadıklarını, şehirde 3 caminin olduğunu, Gürcistan'ın Katareti ve Çulaverdi bölgelerine giren 5 Tatar köyünde 250 aile Terekemen Tatarı'nın yaşadığını belirtiyordu. German Somhetiya vilayetinin nüfusunun genelinin Terekeme veya Türkmen Tatarlarından oluştuğunu, Tatar dilinin Türk ağızında konuştuklarını ve Müslüman olduklarını yazıyor. Toprakları verimli olmadıkları için genellikle sığırçılıkla uğraşiyor ve terekeme yaşam şekli sürdürmelerine rağmen verimli bahçeleri, büyük olmayan buğday, genellikle de çeltik yetiştiren tarlaları vardı⁵³. German'a göre, Gazah bölgesindeki 6 bin kadar ailenin 3/2'ni Tatarlar ve 3/1'ni Ermeniler oluşturuyorlardı. Borçalı çok yıkıntılara uğramış ve Müslüman Tatarlar tarafından meskûnlaşmıştı, buraya 19 köy giriyordu, nüfusu toplam 2 bin aile kadardı⁵⁴.

Pembek bölgesinin nüfusu Borçalı, Gazah bölgelerinde olduğu gibi Terekeme Tatarlarından oluşmaktaydı. Aralarında Ermeni de vardı. Pembek bölgesi da Borçalı ve Gazah bölgeleri gibi yağmalanmış ve boş memleketti. Taşiri bölgesinde da belirli sayıda Terekemen Tatarının yaşadığı belli oluyor. 1768 yılında yıkılmış

53 German, a.g.e., s. 101, 103, 111 - 112, 182 - 184, 188, 201 - 203, 325 - 326.

54 German, a.g.e., s. 241 - 242; *Statistiçeskoye opisaniye Borçalinskoy distantsii (sostavil Kösebu)*, RGVIA, fon. 846, op. 16, d. 18506, l. 2.

Akbalı halkı tarafından yapılmış Gerah (Gyaryak) köyünde 1772 yılında 60 Tatar ve 15 Ermeni ailesi vardı. Gazah, Borçalı ve Baydar bölgelerinde, aynen Gence, İrevan ve Kars, o sırada da Şirvan ve Şamahı'da olduğu gibi Türkçe veya Tatar dilinin Türk ağzında konuşuyorlardı. German İrevan mahalının nüfusunun Terekemen Tatarları'ndan oluştuğunu, aynı zamanda Somhetiya'nın güneyindeki Ayrımlı (Kars şehri de dâhil) bölgesinin nüfusunun Terekeme Tatarları'ndan oluştuğunu, din, dil ve yaşam şekli açısından İrevan bölgesiyle aynı olduğunu, Gence bölgesi nüfusunun da Terekemen Türkleri'nden oluştuğunu yazıyordu. Germana göre, Kür Nehriyle İori ırmağı arasındaki tüm ilke Karaye adlanıyordu ve önceler Terekemen Tatarları'nın yerleşkesi olmuştur. Germanın bilgisine göre, Tatarlar, özellikle de Terekemen Tatarları Somhetiya topraklarında (nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlardı), o sırada Yukarı Kartvel ve Guri'de yaşıyorlardı. Az veya dağınık şekilde Tatarlar Gürcistan'ın diğer bölgelerinde de yaşıyorlardı. O sırada da, Kahetiya'da 5 Tatar köyü vardı ve halkı Tatar dilinin Türk ağzıyla konuşuyor ve Müslümanlardı⁵⁵.

İvan Drenyakin'in 1796 Yılında Şirvan'ın Tasviri eserinde 1796 yılında Şeki şehri de dahil Şeki bölgesinde 20 bin avlunun, 60 bin kişi ise nüfusunun olduğundan bahsetmişti. Onun yazdığına göre Şeki şehri ve bölgesi toplamda 10 bin asker verebiliyordu⁵⁶.

Averyan Serebrov'un Dağistan'ın Tarihi Etnografik Tasviri'ne göre 1796 yılında Derbent şehrinde 2180 avlu, 21 köyden oluşan Derbent eyaletinin mahallarında ise 1050 avlu vardı⁵⁷.

1804 yılında Aleksandr Ahverdov tarafından hazırlanan Dağistan'ın Tasviri eserinde 18. yüzyılın sonlarında askerî görevde olduğu (1780-1803) arazilerde gördüklerini kaleme almış, Hazarsahili bölgeler, burada yaşayan halklar, Derbent, Guba, Bakü, Şamahı şehirlerinin nüfusu, gelirleri, meşguliyeti, silahlı kuvvetleri hakkında bilgi vermiştir. 1804 yılında Derbent şehrinde 2 bin ev vardı, nüfus sayısı 10 bin kişiydi. Kaynağın bilgisine göre Sultan Ahmed Hana bağlı 100 köy vardı⁵⁸.

55 German, a.g.e., s. 242-260.

56 İvan Drenyakin. "Opisaniye Şirvana". 1796, İGED, Moskova 1958, s. 170-171.

57 Averyan Serebrov. "İstoriko-etnograficeskoye opisaniye Dagestana" 1796 g. İGED, Moskova 1958, s. 176.

58 Aleksandr Ahverdov. "Opisaniye Dagestana", 1804, İGED, arhivniye dokumentı, pod redaktsiyey S. O.Kosvena i H. M. Haşayeva, Moskova 1958, s. 219, 225.

Rus askerî tarihçisi Pyotr Butkov'un⁵⁹ 3 kısımtan oluşan *1722-1801'li yıllar Kafkasya'nın Çağdaş Tarihine Dair Materyaller* eseri daha çok siyasi nitelikli olsa da yeri geldikçe nüfus hakkında bilgilere de verilmiştir. Butkov Rus birliklerinin 1796 yılındaki Azerbaycan seferine katılmıştır. O, 18. yüzyılın ortalarında 100 köyden oluşan Guba Hanlığı'nda 2600 avlu olduğunu yazmaktadır. Onun eserinin ikinci kısmında yer alan II. Katerina'nın Kont Zubov'a emrine Rusya Devleti'nin yerel nüfusa resmî tutumu da yansımıştır⁶⁰.

Pyotr Butkov 1796 yılında Derbent şehrindeki toplam 2189 evin 2096'nın Müslümanlara, 93'nün ise Hıristiyanlara ait olduğunu yazmaktadır⁶¹.

Platon Zubov *Rusya'ya Ait Kafkas Diyarının ve Ona Bitişik Arazilerin Tarihî, Etnografik, Malî ve Ticarî Açısından Manzarası*⁶² eserinde Şirvan'ın 22 bin metrekare alanı kapsadığını, siyasi yönetim açısından dört bölüme; Guba, Şeki ve Şirvan Eyaletlerine ve Bakü dairesine (okrug) ayrıldığını yazıyordu⁶³. P. Zubov, Şirvan nüfusunu oluşturan genel olarak 271,600 kişiden 104 binin Guba Eyaleti'nde, 70 binin Şeki Eyaleti'nde, 80 binin Şirvan Eyaleti'nde, 17.600 kişinin de Bakü Dairesi'nde yaşadığını yazıyor. Zubov, Şirvan nüfusunu Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Ateşe tapınanlara ayırır. Aynı zamanda Müslümanları Şii ve Sünni olarak iki tarikata bölür. Zubov'a göre, Guba Dağlarının çevresinin, Buduk, Kınalık Daireleri'nin ve Şeki Hanlığı'nın nüfusu Ömer tarikatına, Şahsevenler, Parmak, Saadan, Müşkür Daireleri'nin ve Şeki Eyaleti'nin ahalisinin büyük çoğunluğu Ali mezhebine ibadet ediyordu. Guba yakınında Külqat köyündeki Yahudiler Yahudi dinine inanıyordu. Ateşe tapınanlar ise Bakü civarında yaşıyorlardı. Şirvan nüfusu ağırlıklı olarak çeşitli Tatar (Azerbaycan Türkçesi) lehçelerinde konuşuyorlardı; ikinci yeri Türkçe ve Tatca, en sonu yeri ise Farsca ve Ermenice oluşturuyordu. Yazışma çoğunlukla Tatarca yapılıyordu⁶⁴.

59 Pyotr Butkov. *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza*. 1722-1801, ç.I-III, Sankt-Petersburg 1869.

60 Pyotr Butkov. *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza*. 1722-1801, ç.I, Sankt-Petersburg 1869, s. 249, 372.

61 Pyotr Butkov. "Vıderjki iz proyektu otçeta o persidskoy ekspeditsii v vide pisem", 1796 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 202.

62 Platon Zubov. *Kartina Kavkazskogo kraya, prinadlejâşşego Rossii i sopredelnih onomu zemel v istoričeskom, etnografičeskom, finansovom i torgovom otnoşeniyax*, ç.IV, v tipografii Konroda Vingebera, Sankt-Petersburg 1835, s. 308.

63 Zubov, *age.*, s. 7-8.

64 Zubov, *age.*, s. 74-76.

P. Zubov, Şirvan nüfusunun çoğunluğunun İranlılar⁶⁵, Tatarlar⁶⁶, Ermenilerden oluştuğunu, ardından buraya farklı zamanlarda gelerek yerleşmiş Dağıstanlılar, Yahudiler ve az sayıda Hintlinin yanı sıra Şahsevenler, Türkoman kavimlerinin yer aldığını belirtiyor. P. Zubov, Şirvan nüfusunu sınıfı bileşimine göre, soylulara (mülkedar, asaletli) ve ağalara, din adamlarına, tüccarlara, çiftçilere ve Konar Köçerlere ayırır. Han, Sultan, Bey, Mirze olarak adlanan Tatar soylular soylarına ait toprak ve köylere sahiptiler. Din adamlarının özel ayrıcalıkları vardı⁶⁷.

P. Zubov, Şirvan halkının fiziki yapısını da verirken, Şirvan halkının çoğunluğunun siyah ve ortaboylu olduğunu, yüz özellikleri ve vücut yapılarında çeşitliliğe sahip olduklarını kaydetmektedir. Şirvanlılar kendilerini Kafkasya'nın en cesur askerleri olarak görüyorlardı. O, Şirvanlıların batıl inançlara, astronomi, yukuyorumları, talisman ve benzeri şeylere eğilimli olduklarını söylüyor. Onlara göre her gün ve saatin kendi hükmü vardır ve önemli çalışmalarını ulduz fahna (horoskop) göre başlamak istiyorlar. Zubov'a göre, Şirvanlılar hekimlere çok saygı duyuyorlar, bu tıbbilerin arasında özel yöntemlerle yaraları iyileştiren ve mermi yaradan çıkarmağı beceren, aynı zamanda hastahkları basit yöntemlerle tedavi edebilecek doktorlar vardır. Şirvan nüfusunun yemek kültürü hakkında konuşan Zubov, onların susuzluklarını gidermek için özel yöntemle hazırlanmış ekşi süttten; *ayrandan* ve çeşitli meyveler ve gilemeyvelerin suyuna bal eklenerek hazırlanan *şerbetter* içtiklerini ve yiyeceklerinin çoğunlukla pilav, koyun eti, süt, tereyağı, peynir ve çeşitli meyve ve kuru yemişlerden oluştuğunu belirtmektedir. Sigara tütününü, özellikle nargileyi çok severler. Şirvan Tatarları, ıslıtlı silahları severler, altın ve gümüş ile çeşitli silahları süslerler⁶⁸.

Zubova'ya göre, Guba eyaleti yaklaşık 8 Mahal'dan oluşuyordu, başkenti Gudyalçay sahilinde, yerleşen Eski Guba şehriydi ve nüfusu 8 bin kişiydi. Bakü Dairesi'nin merkezi liman şehri olan Bakü idi, burada Tatar, İranlı ve Ermenilerden oluşan dört bin kişi yaşıyordu. Nüfusun esas uğraşısı safran ekimi ve ticaretti. Zubov 1734'te Nadir Şah tarafından kurulan Yeni Şamahı nüfusunun 6 bin kişi olduğunu, burada çeşitli ipek kumaş üreten fabrikaların varlığını, Nuxa şehrinin de 6.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu yazıyor⁶⁹. P. Zubov, Dağıstan ve

65 Güney Azerbaycan'dan gelen Azerbaycan Türklerini öngörüyor.

66 Azerbaycan Türkleri.

67 Zubov, *age.*, s. 76-77.

68 Zubov, *age.*, s. 77-78, 83-84.

69 Zubov, *age.*, s. 86-87, 90, 95, 98.

Şirvan nüfusunun ana gelir kaynağının ipekçilik, üzüm ve meyve bahçeleri, kırmızı (marena), safran, petrol, tuz ve balık ovu olduğunu belirtiyor. Tarım çoğunlukla düzlük alanda çeltik, darı, arpa ve buğday, dağlık bir yerde haşhaş ekiminden oluşuyordu. Dağıstan ve Şirvan'ın vadilerinin sakinleri, bağların yetiştirilmesi ve şarap yapımı alanlarında faaliyet gösteriyordu, dağlarda yaşayan insanlar ise çoğunlukla hayvancılıkla özellikle koyunculukla uğraşıyordu. Guba şehrinde ahali mükemmel halılar dokuyorlardı. Zubova'ya göre, Güney Kafkasya'daki en iyi ipek kumaşlar Şamahı, Nuha ve Guba'da dokunuyordu⁷⁰. Talış Eyaletine dahil olan 8 mahalda (Lenkeran şehri ile birlikte 228 köy) nüfus yaklaşık 26.000 idi ve bunun 15.502'si erkekti. Eyaletin nüfusu sınıfı içeriğine göre bey, din adamı, maaf ve köylülere bölünüyordu. 15.502 erkek nüfusun 348'i bey, 1103'ü din adamı, 665'i maaf, 13.310'u köylü ve 76'sı tüccardı. Zubova'ya göre, Talış Eyaleti'nin nüfusu, az sayıda Ermeni (toplam 76 erkek) sayılmazsa, tamamen Tatarlardan (Azerbaycan Türkü) oluşmuştur. Tatarların çoğunun köçebe (konar köçer) yaşam tarzı var. Zubov'a göre, Talış Eyaleti'nin nüfusu Muhammed (İslam) dinine inanır ve Tatarca (Azerbaycan Türkü) konuşur. Bey, Hoca ve Seyyitler hariç, eyaletin nüfusu, tarım, hayvancılık, meyve ve üzüm bağları yetiştirilmesi, pamuk ekimi, ipekçilik, çeşitli hayvan, kuş ve balık ovu, bunun yanı sıra, demircilik, harratlık, terzilik ve diğer sanatlar, havlu ve havsuz halı dokunması, yün keçe ve ticaret ile uğraşıyorlardı⁷¹.

Zubov, Ahalsik Eyaleti'nin 70.000 kişilik nüfusunun etnik yapısının Gürcü, Ermeni, Kürt, Yunan, Garakalpak, Türk, Yahudi ve Karaşilerden oluştuğunu yazıyor. Zubov, buradaki Gürcülerin büyük çoğunluğunun Müslüman dinini kabul ettiklerini yazıyor. Zubov, karakalpakları iki kuşağa ayırır: Amirasati (Emiresadli), uzun zamandır Borçalı ve Şemşadil Distansiyaları'ndan buraya gelenler, göçebe yaşam tarzına sahiptirler ve sığircılıkla uğraşırlar ve sadece Karakalpaklılar 18. ve 19. yüzyılın sonlarından burada meskunlaşanlar; çoğunlukla oturak yaşam tarzlarına sahiptirler⁷². Yüksek rütbeli subay Zubov, Güney Kafkasya'daki Türk Müslüman devlet kurumları olan hanlıkların Çarlık Rusyası tarafından işgalinden sonra, burada kendilerine bağımlı Eyaletlerin hakimi olarak kendi hanlıklarında bulundurdıkları hanları çeşitli bahane ya da baskı altında görevlerinden uzaklaştırarak, onların yerine Rus ve diğer Hıristiyan kökenli komendantların

70 Zubov, *age.*, s. 101-104.

71 Zubov, *age.*, s. 149-155.

72 Zubov, *age.*, s. 291-292, 295.

(reislerin) atanmasına hak kazandırması⁷³, aynı zamanda bazı durumlarda Güney Kafkas'ın Müslüman nüfusuna yaklaşımda önyargılı ve doğru olmayan görüşleri onun eserinin olumsuz yanıdır.

Semyon Bronevski *Kafkasya'ya Dair Yeni, Coğrafi ve Tarihi Haberler*⁷⁴ eserinde Azerbaycan hanlıklarının tarihi, etnografyası, ekonomisi, ticareti, şehirleri ve kültürü hakkında önemli bilgiler vermiş, Lenkeran'da çok az fakat kalitesine göre hiç de Gilan ipeğinden geri kalmayan ipek üretildiğini yazmıştır⁷⁵.

İlya Berezin *Dağistan ve Güney Kafkasya Boyunca Seyahat*⁷⁶ eserinde Derbent'den Astara'ya kadar olan seyahatini kayda almış, 1842 yılında seyahat ettiği bölgelerin tarihine, nüfusuna, gelenek ve göreneklerine, tarıma, şehir ve köylerine ilişkin bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgiler aynı zamanda 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman zarfını kapsamaktadır. Berezin, seyahatnamesinin birinci kısmında 1842 yılında Bakü şehri ve kazasının nüfusu, kazaya dahil olan alanlar ve alanlara dahil olan köylerin adı ve nüfusu, Talış kazası ve Derbent şehrinin nüfusunun istatistik tablosu, sosyal ve say içeriğini belirtmiştir. Berezin eserinin ikinci kısmında Derbent'den Guba'ya kadar olan, Guba'dan Bakü'ye, üçüncü kısmında ise Bakü'den Salyan'a, Salyan'dan Lenkeran'a, Lenkeran'dan Astara'ya kadar seyahati sırasında gördüklerini yazmıştır. Berezin üç buçuk vestten oluşan Lenkeran şehrinin çevresinde 3 bin kadar nüfusun yaşadığını yazıyordu⁷⁷.

73 Mesela, 1819'da Şeki Eyaleti'ne komendantın atanmasının Şeki Hanı'nın ölümünden sonra evladının olmaması ile, Şamahı Hanlığı'nın özel komendantın yönetimine verilmesinin, Rus hükümetinin baskısına dayanamayarak Kaçarlar Devleti'ne kaçan Şamahı Hanı Mustafa Hanın ihaneti ile ilişkilendirilmesi (Zubov, A.g.e., s. 136). Zubov bazı durumlarda tarihi kişilikleri karıştırıyor, Mesela, Lenkeran Hanlığı'nın 1826'da Mir Mustafa Han tarafından yönetildiğini ve 1826'da Rus-İran savaşının başlangıcında Rusya'ya arka çevirerek Rus birliklerine saldırdığını yazıyor (Zubov, A.g.e., s. 155). Mir Mustafa Han 1814 yılı Haziran ayında vefat etmiş ve onun yerine büyük oğlu Mir Hasan Han (1814-1828) geçmiştir. Bu nedenle 1826 yılında Çarlık Rusya'sına karşı isyan ederek rus qoşunlarına saldıran Mir Mustafa Han olamazdı. Bu tabii ki Mir Hasan handı ve bunu çoksaylı kaynaklar doğrulamaktadır (detaylı bilgi için bkz: İrade Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, İstanbul, 2011, s. 113-126)

74 Semyon Bronevskiy. *Noveyşkiye, geografiçeskiye i istoričeskiye izvestiya o Kavkaze*, ç.I-II, tip. S. Selivanovskogo, Moskova 1823, s. 352; s. 465.

75 Semyon Bronevskiy. *Noveyşkiye, geografiçeskiye i istoričeskiye izvestiya o Kavkaze*, ç.I, Moskova, 1823, s. 227.

76 İlya Berezin. *Puteşestviye po Dagestanu i Zakaavkazyu* (s kartami, planami i vidami zameçatelnih mest), izd. II, napolnennoye, ç. I-III, Kazan 1850, s. 128.

77 Berezin. A.g.e., ç. III, Kazan, 1850, s. 114.

Dubrovin'in⁷⁸ *Kafkasya'da Savaşlar ve Rus Egemenliği Tarihi*⁷⁹ adlı 6 ciltten oluşan eseri 18. yüzyılın 80'li yıllarından 1827 yılına kadar olayları kapsamaktadır. N. Dubrovin eserinin 1. cildinde Güney Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun İranlılar⁸⁰ ve Tatarlardan oluştuğunu ve dini bağlılıklarına göre Şiilere ve Sünnilere ayrıldığını, İranlıların çoğunlukla Güney Kafkasya'nın güneydoğu ve güney bölgelerinde, Kür vadisinin alt kısmında, Baş sıra Dağları'nın son yamaçlarında, kısmen Hazar Denizi boyunca ve İran ile sınır vilayetlerde, Tatarların ise Kür nehrinin aşağı akışında yerleştiklerini yazıyor. Dubrovin hem İranlıların hem de Tatarların müstakil hanlıklar (Karabağ, Şeki, Gence, Şirvan (Şamahı), Derbent, Bakü, Guba, Lenkeran (Talış)) kurduklarını belirtiyor ve yanlışlıkla bu hanlıkların İran yönetimi altında olduğunu ve daha sonra farklı zamanlarda Rusya bağımlılığını kabul ettiğini yazıyor⁸¹.

N. Dubrovin eserinin ikinci cildinde, Güney Kafkasya'nın Müslüman eyaletleri, burada daha önce mevcut olmuş hanlıklar⁸² ve nüfusu hakkında bilgi vermiştir. N. Dubrovin'e göre, Gürcistan'a en yakın olan ve onu tedirgin eden Gence hanlığıydı, hanlık Rus işgali sonrasında Yelizaverepol adını almıştı. Dubrovin'e göre, Gence Hanlığı'ndaki nüfusun ana gelir kaynağı ticaret ve üretim olmuştur, fakat hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonra önceki ticari değerini kaybettiğinden, nüfus, tarım, sığır yetiştiriciliği, ipekböcekçiliği ve diğer tarım alanlarına yönelmiş, bu alanlarda başarılı olmuş, buğday ekiminden yüksek üretkenlik elde edebilmiştir⁸³.

N. Dubrovin Şeki Hanlığı'ndaki nüfusun esas uğraşısının tarım, ipekböceği, meyve bahçeleri ve pamuk yetiştiriciliği olduğunu, bunun yanı sıra tarımçılıkla uğraşan nüfusun oturak ahaliyi tarlada çalıştırmak için sığırı, özellikle de boğası olduğunu, atları sadece minik araç olarak kullanıldığını yazıyordu. Şamahı Hanlığı'nda bahçecilik üretimde çok önemliydi ve Şamahı Hanlığı'nın ipekböceği, Güney Kafkasya'da zengin sayılırdı, ipek materyaller dokuyan atölyeleriyle ünlü idi ve ipek

78 Nikola Fyodoroviç Dubrovin, (26 Kasım 1837 yılı Koritova Köyünde, şimdiki Pskov Vilayeti Velikoluk ilçesi - 25 Haziran 1904, St. Petersburg) - tarihçi, akademisyen, Korgeneral.

79 Nikolay Dubrovin. *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I-VI, Sankt-Petersburg 1871-1888.

80 Dubrovin İranlılar dedikde Kaçarlar İrani'nin Kuzeyi'ndeki Güney Azerbaycan'dan gelen Şii mezhebine mensup Azerbaycan Türkleri ve diğer Türk kabilelerini kastediyor.

81 Nikolay Dubrovin. *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I, kniga I, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Petersburg 1871, s. 61-62.

82 N. Dubrovin, bu hanlıkların nüfusunun Tatar (Azerbaycan Türkü) olduğunu belirtiyor.

83 Nikolay Dubrovin. *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I, kniga II, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Peterburg 1871, s. 319-320.

de ana ticaret ögesi idi. Ağırlıklı olarak tarım işiyle uğraşan Şamahı Hanlığı'nın nüfusu, sadece evde çalıştırmak için gereken sayıda sığır barındırıyordu. Şamahı Hanlığı'nın toprakları yaylak ve kışlak için uygun olduğundan burada çok fazla Elat (konar köçer) yerleşimleri vardı. N. Dubrovin Guba Hanlığı'nda nüfusun esas uğraşısının sığircılık olduğunu, neredeyse tüm ahalinin yarı göçebe yaşam tarzı sürdürdüğünü, ticaretin önemsiz olduğunu, tahılçılık ile sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için uğraştıklarını, nüfusun sadece küçük bir kısmının bahçe ve pamuk yetiştirdiğini ve sanat üretiminin halı ve kilim dokumakla sınırlı olduğunu belirtiyordu. N. Dubrovin'in yazdığına göre, fokların savaşı, petrol ve tuzun elde edilmesi ve özellikle safranın yetiştirilmesi Bakü Hanlığı'nın ana zenginliği idi, koyunculuk ve sığircılık önemsizdi, halılar, kilim, çeşitli yün materyaller ve pamuklu bez dokusu ağırlıklı olarak atölyelerde yapılıyordu ve önemli değildi. Bütün bunlara rağmen, Bakü, Güney Kafkasya'nın İran ile ticaretinde daima en önemli ticaret şehriydi ve İran'ın ana pazarıydı⁸⁴.

Dubrovin, Lenkeran Hanlığı'nın nüfusunun ağırlıklı olarak çiftçilik, özellikle çeltik ekimi ve arıcılık ile uğraştığını, ticaretin burada önemsiz olduğunu, ahalinin üzüm ve çeşitli şifalı otları topladığını, bunun yanı sıra Bakü ve Salyan'ı odunla sağladığını yazmaktadır. O, Karabağ Hanlığı'nın dağlık kesimlerinde buğday, arpa, keten ve kısmen darı ekimi, düz arazinin su ile temin etme sistemi mevcut ekime yararlı alanlarında her türlü bitki ekimi yapıldığını, ipekçiliğin önemsiz olduğunu, az sayıda bahçelerin varlığını, sığircılıkla sadece konar köçerlerin uğraştığını ve Karabağ atlarının tüm Güney Kafkasya'da ünlü olmasına rağmen, atları beslemek için daha az sayıda çiftliğin olduğunu, fabrika endüstrisinin yoksunluğunu ve nüfusun neredeyse ticaret ile uğraşmadığını belirtiyor. Nahçıvan Hanlığı'nın nüfusu meyve, kısmen de dut ve üzüm bağlarının yetiştirdi, tahılçılık, pamuk, çeltik ve keten ekimi ile uğraşıyordu ve burada ipekçilik önemsizdi⁸⁵. Dubrovin İrevan Hanlığı'nın ana zenginliğini, kırmızı (koşenil) ve tuz madenlerinin oluşturduğunu, bunlardan sonra buğday, bahçecilik ve şarap yetiştiriciliğinin takip ettiğini ve hanlıkdaki tüm ticaretin İrevan serdarının elinde yoğunlaştığını ve ticaretin pamuk, pirinç, buğday, arpa ve tuz satışından oluştuğunu belirtmektedir. Dubrovin'in, "Azerbaycan'ın tüm hanlıklarında Tatarlar nüfusun çoğunluğunu oluştururdu, Ermeniler ise o da sadece şimdi⁸⁶ eski "Ermeni Vilayeti"nde çoğunluktadır" şeklinde yazması, İrevan hanlığında Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta olduğunun bir diğer kanıtıdır.

84 Dubrovin, *age.*, cilt I, kitab II, s. 321-324.

85 Dubrovin, *age.*, cilt I, kitab II, s. 325-327.

86 19. yüzyılın 70'li yıllarında.

Dubrovin aynı zamanda, İrevan Eyaleti'nde Tatar, Kürt, Yezidi aşiretlerinin ve az sayıda Çingenelerin yaşadıklarını, Tatarların yerleşik ve konar göçer yaşam tarzı sürdürdüklerini ve konar göçer Tatarların çoğunluğu oluşturduklarını da belirtmektedir⁸⁷.

Nikolay Dubrovin *1803-1806'li Yıllardan İtibaren Güney Kafkasya* eserinde başlıca olarak siyasi olaylardan bahis etse de burada Azerbaycan halkına, Car-Balaken Camaatlığı, İlisu Sultanlığı, Gence, Karabağ, İrevan, Bakü, Şamahı hanlıklarının durumuna dair bilgiler de yer almaktadır. Esere nüfusun köç hareketleri de yansımıştır. İrevan Hanlığı'nın Müslüman nüfusu, İran'a ve Osmanlı Devleti'ne gitmek mecburiyetinde kalmış olup, 1804 yılında Pembey'in 27 köyünün halkı ağaları ile birlikte Kars Paşalığı'na sığınmışlardır⁸⁸. 1805 yılının yazında Karabağ'da Rus ve Kaçar orduları arasında yapılan savaş sırasında bir gecede hanlığı 20000 Müslüman terk ederek Araz'ın karşı tarafına geçmişti⁸⁹.

1830 yılında Timofey Yaişnikov⁹⁰ tarafından hazırlanan *Lezgi-Car Özgür Camaatlığı'nın Tasviri'nden Alıntılar*⁹¹ eserinde 19. yüzyılın başlarında Car-Balaken Camaatlığı'nın coğrafi konumu, iklimi, buraya dahil olan köyler, bahçelerin sayısı vb. hakkında bilgi verilmektedir. Yaişnikov beş Car Cemaatlığı'na dahil olan köyleri sadaladıktan sonra bu cemaatlığe bağlı, dağlık alanların ötesinde Samur Nehri'nde yerleşen 7 köyün ismini vermiş ve bu köylerde 725 avlunun olduğunu kaydetmiştir⁹². Yaişnikov yanlış olarak eserin başlığına Lezgi adını koymakla buranın nüfusunun lezgi olduğuna işaret ediyor. Yaişnikov'un eserinin neredeyse Kosebu'nun yazdıklarının tekrarı olduğunu ve Kosebunun eserinde Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturur ve Tatar dilinde konuşuyorlardı, şeklinde yazdığını göz önünde bulundurursak, o zaman Yaişnikov'un buranın nüfuzunun Lezgi olması hakkında yazdıkların doğru olmadığını kaanatine varıla bilir.

87 Dubrovin, *age.*, cilt I, kitab II, s. 327-328.

88 Nikolay Dubrovin. *Çakavkazye ot 1803-1806 gg.*, Sankt-Petersburg, 1866, s. 358.

89 Dubrovin, *age.*, s. 426.

90 Timofey Nikoforoviç Yaişnikov, 1802 doğumlu ... asker çocuklarındandır, 1822'den itibaren askeri topograflar birliyinde, 1826'dan itibaren Kafkasya'da hizmette, 1836 yılında poruçikdi (teğmendî) (*RGVIA*, f. 489, op. 1, d.7071, l. 380).

91 Timofey Yaişnikov. "Vıderjki iz opisaniya Lezgino-Djarskih volnih obşestv". v 1830 g. *İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (dalee İGED) XVIII-XIX vv.*, izd. Vostočnoy literaturı, Moskova 1958, s. 300-303.

92 Timofey Yaişniko, *age.*, s. 301.

Nahçivan Eyaleti'nin İstatistik Tasviri'ne göre 1830 yılında şehrin 4 mahallesinde 700 ev vardı. Şehirdeki Müslüman evlerden 4'ü hanlara, 47'si sultan ve beylere, 3'ü müftülere, 7'si hocalara, 18'i seyitlere, 34'ü han hizmetçilerine, 386'sı (254'ü Kengerli aşiretinin temsilcilerine aitti) vergiden muaf Tatarlara aitti.⁹³

V. Legkobitov'un *Talış Hanlığı* eserinde 19.Yüzyılın başlarında şehirde 422 Müslüman evinin, bunlardan da 10 evin beylere, 43 evin vergi verenlere, 192 evin muafalara, 120 evin zanaatçılara, 7 evin din adamlarına, 70 evin beyden bağımlı tebaalarına ait olduğunu yazırdı⁹⁴.

1829 yılının başlarında Kont Paskeviç "Erivanski"nin emri ile Kolej Aessoru İvan Şopen⁹⁵ "Ermeni Vilayeti"nin genel tasvir nüfus sayım listesi hazırlamıştır, elyazımı olan ve 20 ciltten oluşan bu listenin neticeleri yazarın 1852 yılında yayınlanan *Ermeni Vilayeti'nin Rusya İmparatorluğu'na Birleştirilmesi Döneminin Tarihi Abidesi* adlı eserinde verilmiştir. İ. Şopen'in nüfus sayım listesine göre, savaşlardan sonra "Ermeni Vilayeti"nde mevcut olan 752 köyden 521'i İrevan Eyaleti'ne, 179'u Nahçivan Eyaleti'ne, 52'si Ordubat Dairesi'ne dahil olmuştur. Savaş sonucunda vilayetin topraklarında 359 köy ki, bunlarında 310'u İrevan Eyaleti'nde, 43 köy Nahçivan Eyaleti'nde, 6 köy ise Ordubad Dairesi'nde harabe kalmıştır. Bu Azerbaycan köylerinin ahalişi toplu katliamlara uğramış ve vatanlarından sürülmüşlerdir. Nüfus sayım listelemesinin sonuçlarına göre, Ermenilerin buraya göç ettirilmesine kadar vilayette 81.749 Müslüman ve 25.151 Ermeni kaydedilmektedir. Şopen'e göre, eski İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan toplam 14218 ailenin %74,07'i Müslümandı. Şopen'in bilgisine göre 19.yüzyılın 30'lu yıllarında eski Nahçivan Hanlığının topraklarında toplam 5538 aile (24385 kişi) Müslüman nüfus yaşıyordu, Nahçivan eyaletinde Müslümanların sayısı 3863 aile (17138 kişi) oluşturuyordu. Nahçivan Hanlığının Rusya tarafından işgalinden ve Ermenilerin buraya tehcirinden sonra şehir nüfusunun 3641'i (%66.6) Tatarlı. Şehirde olan 873 evden 712'si Tatarlara (%81.5) aitti⁹⁶.

93 *Statistiçeskoye opisaniye Nahiçevanskoj provintsii*, sostavlennoye V.G. v tip. Departamenta Vneşney torgovli, Sankt-Petersburg 1833, s. 68-69, 130-131, 264.

94 Legkobitov V. *Talışkoye hanstvo*. ORVZ, çast III, Sankt-Petersburg 1836, s. 237-238.

95 İvan İvanoviç Şopen (Fr. Chopin, 1798 - 3 [15] Ağustos 1870) - Fransız kökenli Rus tarihçisi, etnografi ve devlet adamı. 1829'den 1832'e değin Şopen 1828 yılı Türkmençay Antlaşması gereğince Çarlık Rusyası'na devredilen ve adı "Ermeni Vilayeti" olarak değiştirilen İrevan ve Nahçivan hanlıklarının öğrenilmesi için ayrıntılı bir çalışma yapmıştır.

96 İvan Şopen. *İstoriçeskij pamyatnik sostoyaniya armjanskoy oblasti v epohu eyo prisoyedineniya k Rossijskoy İmperii*, Sankt-Petersburg 1852, s. 478-479; 485-508, 510-518, 635-638; 643-600.

*Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Müllüklerinin İcmali'nda (RGKMİ)*⁹⁷ Rusya işgalinden sonra Güney Kafkasya'daki Azerbaycan hanlıklarının yerinde oluşturulan vilayetlerin nüfusunun istatistikî, etnografik, topografik ve finansal açıdan icmali verilmektedir. Rus işgaline kadar İrevan kalesinde 800 ev varken, işgal sırasında bunların büyük kısmı dağıtılmıştır. 1834 yılının kameral tasvirine göre İrevan şehrinin çevresinde yaşayan 2750 aileden, 1807 aile Tatar (%65,7), İrevan Eyaleti'ndeki 22336 ailenin 65300'ü erkeklerden oluşuyordu, bunların 29690'u Tatar (%45,5) idi. Rus işgali sırasında Serdarabad kalesinde 700 ev ve Han'ın sarayı mevcut iken, 1829'da kaledeki 270 ev Ermeniler tarafından istirdâd edilmiş vaziyettedir⁹⁸. Şuşa şehri de olmakla Karabağ eyaletinin 741 köyündeki 20546 evden 13965'i Azerbaycan Türklerine aitti⁹⁹. 1832 yılda Şuşa Kalesinde 2667 Tatar, Karabağ eyaletinin köy ve kışlaklarında 32379 Tatar yaşıyordu. 1832 yılın genel tasvirine göre Nahçıvan eyaletinde 3859 aile Tatar veya Türkmen¹⁰⁰ vardı. 18.yüzyılın 70'li yıllarında Derbent'te 4 bin evden 100'ü Ermenilere, ötekileri Müslümanlara aitti. 1831 yılında Derbent şehrinde yaşayan 1795 aileden %90.4'ü Tatar Müslümanlardı. Derbent Kalesi ve çevresinde, o sıradan da şehre ait olan Sabnova köyünde 4741 kişi Azerbaycan Türkü, Derbent eyaletinin 10 köyünde 1460 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı. 1832 yılının genel tasvirine göre Guba şehrinde 1984 Tatar, Guba eyaletinin 292 köyünde 42456 Tatar yaşıyordu. Bakü kalesi ve çevresinde 3709 Azerbaycan Türkü, Bakü eyaletinin 40 köyündeyse 11535 Azerbaycan Türkü yaşıyordu. 1832 yılının bilgisine göre Eski Şamahı şehrinde 5000 Tatar, Salyan adasında 6951 Tatar, Şirvan eyaletinin köy ve kışlaklarında 50983 Tatar vardı¹⁰¹.

M. Vladikin *Kafkas Boyunca Seyahat* eserinde *İrevan Guberniyası'nda yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğunun buranın eski sakinleri olmayıp 1828 ve 1829 yılı savaşlarından sonra Türkiye'den (Osmanlı Devleti –İ.M) buraya göç ettirilmişler* şeklinde yazması Ermenilerin İrevan topraklarının yerli sakinleri olmadığını da kanıtlamaktadır. O, Tatar ve İranlıların Şamahı Guberniyası ve onunla komşu olan kazaların nüfusunun esas kitlesini oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁰²

97 *Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom (ORVZ)*. V statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnoşeniyah, ç.I-III, Sankt-Petersburg 1836.

98 *ORVZ*, ç. IV, s. 270-271; 291-292.

99 *ORVZ*, ç. III, Sankt-Petersburg 1836, s. 267.

100 Azerbaycan Türkü.

101 *ORVZ*, ç. IV, s. 165-166, 317, 361, tablo B,362, tablo S.

102 *Puteşestviye po Kavkazu*. Putevoditel i sobesednik v puteşestviyi po Kavkazu M. Vldikina, ç.I, Tip. İ.İ.Rodzeviça, Moskova 1885, s. 12.

Kaynaklar

Akti sobrannıye Kavkazskoy Arkeografiçeskoj Komissiyeyu (AKAK), t.I-XII, Tiflis 1866-1904.

Ahverdov, Aleksandr, “Opisaniye Dagestana”, 1804, *İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (İGED) XVIII-XIX vv.*, arhivniye dokumentı, pod redaksiyey S. O. Kosvena i H.M. Haşayeva, izd. Vostoçnoy literaturı, Moskova 1958, s. 213-229.

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoj İmperii (AVPRİ), f.77 (SPR), op. 6, d.474, *Delo Talışinskogo hanstva.*

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoj İmperii (AVPRİ), f. 77 (SRP), op. 7, d. 158, d. 159, *O vnutrennem ustroyenii Kubinskoy provintsii.*

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoj İmperii (AVPRİ), f. 77 (SRP), op. 2, 1767-1774 gg., d. 17.

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmî Arşivi (AMİA TE İA), inv.581.

Azərbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), fon. 24, lis. 1, d.4, d. 10, d 43, d. 143, d.328, d. 348, d.354.

Berezin, İlya, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkazyu* (s kartami, planami i vidami zameçatelnih mest), izd. II, napolnennoye, ç. I-III, Kazan 1850.

Bronevskiy, Semyon, *Noveşkiye, geografiçeskiye i istoriçeskiye izvestiya o Kavkaze*, ç.I-II, tip. S. Selivanovskogo, Moskova 1823.

Burnaşev, Stepan, *Opisaniye oblastey Adrebijanskikh v Persii i ih poliitiçeskogo sostoyaniya.* Kursk, 1793, *Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmî Arşivi (AMİA TE İA)*, inv.581.

Butkov, Pyotr, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza.* 1722-1801, ç.I-III, Sankt-Petersburg 1869.

Butkov, Pyotr, “Vıderjki iz proyekta otçeta o persidskoj ekspeditsii v vide pisem”, 1796 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 200-208.

German K. *Geografiçeskoye i statistiçeskoye opisaniye Gruzii i Kavkaza* (iz putiştstviya çrez Rossiyu i po Kavkazskim goram, v 1770, 71, 72, 73 godah). Pri İmperatorskoj Akademii Nauk. Sankt-Petersburg, 1809.

Dva raporta o Dagestanskikh delah. 1802, RGVİA, f. VUA, d. 6164, ç.23.

Delo o sokrovişşe Talışskom hanstve, hranyaşşimsya u komendanta Kaspiyskogo morskogo batalyona mayora İlyinskogo 1826-1827. RGVIA, f. VUA, d.4304;

Drenyakin, İvan, “Opisaniye Şirvana”. 1796, *İGED*, Moskova 1958, s. 157-172.

Dubrovin, Nikolay, *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I-VI, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Petersburg, 1871-1888.

Dubrovin, Nikolay, *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I, kniga I-II, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Petersburg, 1871.

Dubrovin, Nikolay, *Şakavkazye ot 1803-1806 gg.*, Sankt-Petersburg, 1866.

İrevan eyaletinin kameral təsviri. I cild. İrevan şəherinin Kameral təsviri. Tercümə, tertib və giriş metninin müellifi Nazir Ehmedli, ”Turhan” NPB, Bakı 2018.

Kavkazskiy sbornik, ç.XVIII, tipografiya Kanselyariya Glavnonaçalstvuyuşşago grajdanskoyu çastyu na Kavkaze Tiflis 1897.

Kavkazskiy sbornik, t. XXII, tipografiya Kanselyariya Glavnonaçalstvuyuşşago grajdanskoyu çastyu na Kavkaze, Tiflis, 1901.

Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, sostavlennoye v 1831 godu kollejskim registratorom Hotyanovskim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 362.

Kameralnoye opisaniye Yelizavetpolskogo okruga (kopiya), sost. v fevrale 1804 g. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

Kameralnoye opisaniye g. Yelizavetpolya i ego uezda za 1817 g., sostavlennoye podpolkovnikom Ponamoryevon. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 60.

Kameralnoye opisaniye jiteley goroda Nuhi Şekinskoy provintsii za 1824 g. Sostavlen kapitanom Harçenkovim i poruçikom Skarjinskim. ARDTA, f. 24, op. 1, d. 162.

Karta vladeniy Çarskih obşestv, glazomerno snyataya kvartirm. çasti polkovnikom Kosebu v 1826 godu, RGVIA, f. VUA, op. 16, d. 18498, prilojeniye.

Kratkoye kameralnoye opisaniye g. Gyandji, sost. 8 marta 1804 g. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

Legkobitov V. *Talışskoye hanstvo*. ORVZ, çast III, Sankt-Petersburg 1836.

Memmedova, İrade, *Rusya ile İran Arasında Azərbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, İQ Kültür, Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

Nikitin K.A. “Gorod Nahıçevan i Nahıçevanskiy uyezd”. *Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza*. Vıpusk vtoroy, Tiflis, 1882.

Obozreniye Rossiyskikh Vladeniy za Kavkazom (ORVZ). V statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnošeniyah, ç.I-IV, Sankt-Petersburg 1836.

Opisaniye Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnim sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovim. *ARDTA*, f. 24, op. 1, d. 143.

“Opisaniye Talşinskoy provintsii, g. Lenkorani i vnov proyektirovannogo ukrepleniya”, *AKAK*, t.IV, Tiflis 1870, d.1152.

Opisaniye Şekinskoy provintsii, sostavlennoye v 1819 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova gen.-mayorom Ahverdovim i statskim sovetnikom Mogilevskim, Tiflis 1866.

Opisaniye Şirvanskoy provintsii, sostavlennoye v 1820 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, gen.-may. Knyazem Madatovim i deystvitelnim statskim sovetnikom Mogilevskim. Tiflis 1867.

O podçinenii tatar naselyayuşşih Kavkasskiy kray nekotorumu voyennomu ustroystvu; Raport grafa Çermşeva glavnokomanduyuşşemu Otdelnogo Kavkazskogo korpusa ot iyulya 1830 goda. Sankt-Petersburg, RGVIA, f. 846, op. 16, d. 1030.

Otnoşeniye Şekinskogo komiteta o vnesenii v kameralnoye opisaniye jiteley seleniya Salamçah Şekinskoy provintsii, ranee nevnesenkiye po bednosti i oblojenii ego podatyu. 1827-1829 gg. *ARDTA*, f. 24, op. 1, d. 251.

“Otnoşeniye gen. Tormasova k voyennomu ministru ot 19 aprelya 1811 g.” *Akti sobranniye Kavkazskoy Arkeografičeskoj Komissiyey (AKAK)*, t.IV, v tipografii Glavnogo Upravleniya namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1870, d.1154.

Perepiska po raportu Yelizavetpolskogo komiteta o vozvraşşenii bejavşih zagranitsu jiteley Yelizavetpolskoj provintsii i o sostavlenii kameralnogo opisaniya na nih. 1813-1814 gg. *ARDTA*, f. 24, lis. 1, d. 43.

Puteşestviye po Kavkazu. Putevoditel i sobesednik v puteşestviyi po Kavkazu M. Vldikina, ç.I, Tip. İ.İ.Rodzeviça, Moskova 1885.

Rossiyskij Gosudarstvennyj Voенно-Исторический Архив (RGVIA), ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I (*O vladeniyah v Dagestane s pokazaniem ih polozheniya predelov gorodov i derevenj čisla domov. Zvaniya narodov i protçee*).

RGVIA, f.846, op. 16, d.18474. ç.2 (*Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в*

1796 г., *Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым*);

RGVIA, f.846, op. 16, d. 18479 (*Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской*).

RGVIA, f.846, op. 16, d.18486 (*Краткое описание Дагестанской Персии*)

RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494.

RGVIA, f. 489, op. 1, d.7071.

Ptişsev, Nikolay, “Svedeniya o Dagestane” 1813, *İGED*, Moskova 1958, s. 247-251.

Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza (SMOMPK). Vıp. 46, İzd. Assotsiatsii Severo-Kavkazskih gorskih krayevodçeskih organizatsiy i Dagnarkomprosa, Mahaçkale 1929.

Serebrov, Averyan, “İstoriko-etnografiçeskoye opisaniye Dagestana” 1796 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 173-196.

Simonoviç, Fyodor, *Opisaniye Yujnogo Dagestana*, 1796 g. *Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriiçeskiy Arhiv (RGVIA)*, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I.

Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladenyah (sobranniye polkovnikom Kosebu) 1825 g. RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18498.

Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladenyah, sobranniye na meste polkovnikom Kosebu v 1826 g., RGVIA, f. VUA, op. 16, d. 19481.

Statistiçeskiye opisaniye Borçalinskoy distantsii (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

Statistiçeskoye opisaniye Nahiçevanskoy provintsii, sostavlennoye V.G. v tip. Departamenta Vneşney trgovli, Sankt-Petersburg 1833.

Statistiçeskoye opisaniye Şamşadilskoy i Kazahskoy distantsii (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

Tormasov, Aleksandr, “Vıderjki iz «Vedomosti», soderjaşşiyе svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana”. 1811. *İGED*, Moskova 1958, s. 237-238.

Şopen, İvan, *İstoriiçeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu eyo prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperii*, v tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Petersburg 1852.

Yaişnikov, Timofey, "Vıderjki iz opisaniya Lezgino-Djarskih volnih obşestv". v 1830 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 300-303.

Zubov, Platon, *Kartina Kavkazskogo kraya, prinadlejşşego Rossii i sopredelnih onomu zemel v istoričeskom, etnografičeskom, finansovom i trgovom otnoşeniyax*, ç.IV, v tipografii Konroda Vingebera, Sankt-Petersburg 1835.

